

Dialógus és parrhészia a tizenkét lépéses felépülési folyamatban

Dialogue and parrhesia in the twelve-step recovery process

GÁL SZIDÓNIA

Gál Szidónia: Gróf Bercsényi Zsuzsanna Városi Könyvtár (Budaörs); karpatok1@gmail.com

Szidónia Gál: Countess Zsuzsanna Bercsényi Municipal Library (Budaörs, Hungary); karpatok1@gmail.com

Beérkezett (submitted): 2025.11.30.

Lektorálásra kiküldve (out for review): 2025.12.11.

Közlésre elfogadva (accepted): 2025.12.28.

Absztrakt

A tanulmány az Anonim Alkoholisták tizenkét lépéses felépülési programjának részletes bemutatását egy kompozit eset részleteivel illusztrálja. A szerző a dialógus, a parrhészia és az átmeneti rítusok elmélete felől közelíti meg a folyamatot. A szponzor és szponzorált kapcsolatán keresztül megismerhetjük az AA közösségének rituális folyamatait és kommunikációs sajátosságait. A felépülés folyamata során a második, felépülő identitás születésének vagyunk a tanúi. A kommunikáció szerepe, a parrhészia és a dialógus teremtő ereje egy új, korábban nem ismert koherens narratíva felé vezet. A van Gennep-féle szeparáció, liminalitás és reintegráció szakaszai jól követhetők a felépülési úton, amelynek során különösen a második fázis, a küszöbállapot megélése kerül a középpontba.

Kulcsszavak: tizenkét lépés, liminalitás, parrhészia, dialógus, átmeneti rítusok, kompozit eset

Abstract

This study explores Alcoholics Anonymous' twelve-step recovery program, illustrating the main message with the details of a composite case. The author approaches the process using the main concepts of dialogue, parrhesia, and rites of transition. Through analysing the relationship between the sponsor and sponsee, we learn about the ritual processes and communication characteristics of the AA community. During the recovery process, we can witness the birth of a second, recovering identity. The role of communication, parrhesia, and the creative power of dialogue lead to a new, previously unknown coherent narrative. Van Gennep's stages of separation, liminality, and reintegration can be clearly traced in the recovery process, with a particular focus on the second phase, the liminal state.

Keywords: twelve steps, liminality, parrhesia, dialogue, rites of passage, composite case

„A küszöb az a zökkenő, amelyet a lélek akkor él át, amikor világból világba lép, az egyik világból a másik világba, amikor vagy megszületik és az elfeledettség sűrű homályából felébred, vagy amikor meghal és az anyagi természetből kilép. Környezet, életviszony, kapcsolat, állapot, tudat, szemlélet, mindez egyik percről a másikra megszűnik és a lélekmagot a megsemmisülés szele érinti. Mindazt, amit véglegesnek és megbízhatónak hitt, lába alól láthatatlan hatalom elrántja, és a lelket a lezuhanás veszélye fenyegeti.”

(Hamvas Béla: Scientia sacra, p. 85)

A felépülőkre is illő egyik legszebb kifejezés William James (1902/2009) nevéhez fűződik: a *kétszer születettek* fogalmát olyan emberekre használta, akik egy krízist követően, majd mély belső átrendeződéseket átélve, egy új értékrenden alapuló életet építettek fel. Az Anonim Alkoholisták (AA) közösségében ezt a pillanatot gyakran *kegyelemnek* nevezik, ezzel is hangsúlyozva a spiritualitás központi szerepét programjukban. A közösséghez való csatlakozás egy egészen más kommunikációs kultúra begyakorlásának kezdetét is jelenti. A józanodó életforma elsajátításához a társakkal való kapcsolattartás mellett további segítséget nyújt az AA sajátos nyelvezete. Számos paradoxonnal találkozhatunk a szóhasználatuk során, amelyek hol humorosan, hol élesebben önreflexióra késztetik tagjaikat: *„mit teszek azért, hogy ne változzak?”* A program egyik kulcsa az őszinte kommunikáció, és ennek fontosságára az AA gyakran felhívja a figyelmet: gondoljunk csak az *„annyira vagyunk betegek, amennyire betegek a titkaink”* vagy a *„szánkon át betegedtünk meg, és a szánkon át gyógyulunk”* igazságokra. A józanságbeszéd megszületéséhez egyszerű kapaszkodót nyújtanak a frappáns szlogenek, a közösségen belül használt szlengkifejezések, és a gyűléseken gyakran elhangzó ajánlások. Ezek a beszéd kódok (B. Erdős & Kelemen, 2005) segítséget nyújtanak a kapcsolódásban, és tovább erősítik a közösséghez való odatartozás élményét.

Az Anonim Alkoholisták közössége saját irodalommal rendelkezik, amelyet kizárólagos forrásként használnak gyűléseik rituáléján. Mindenekelőtt a legfontosabb és legalapvetőbb a *„Nagykönyv”* (Alcoholics Anonymous, 2020), amely a program alapjait és történetét mutatja be. A közösségben csak „sárga könyv”-ként emlegetett *Józan élet* (1995) különösen hasznos támasz tud lenni a józanodás korai szakaszában, és rengeteg gyakorlati útmutatással látja el olvasóját. A spiritualitással kapcsolatos sajátélmény-történetekkel az *Eljutottunk a hitre* (1994) kötetben ismerkedhetünk meg, míg a *Tizenkét lépés és tizenkét hagyomány* (2011) a lépésmunka későbbi fázisában válik meghatározó alapirodalommá. A *Napi Elmélkedések* (2008), a közösség „piros könyve”, az év minden napjára kínál egy-egy gondolatot, amellyel kontemplációra készíteti a spirituális úton haladó tagját.

Az AA öt egyszerű ajánlásba sűríti felépülési útmutatóját: „Ne igyál!”, „Járj gyűlésekre!”, „Legyen szponzorod!”, „Dolgozz a lépéseken!” és „Vállalj szolgálatot!”. E javaslatok az alkoholabsztinenciára (és egyéb tudat- és hangulatmódosító szerektől való tartózkodásra), az AA-gyűlések rendszeres látogatására, egy, a józanodásban jártasabb sorstárs segítővel való kapcsolatra, közös lépésmunkára, illetve az AA, a józanság üzenetének továbbítására és egyéb, a közösségben végzett szolgálatokra utalnak.

A második, felépülő alkoholista identitás (Nagy, 2018) születésének mélységi folyamataira leginkább a szponzor és szponzorált közötti kapcsolatban láthatunk rá. A szponzorálási munka egy sajátos mester és tanítvány viszony, ahol egy tapasztalati alapon megszerzett tudás átadása történik. Éppen ezért ennek a folyamatnak a megértése és modellezése a felépülésben nem érintett szakemberek számára nehezebben hozzáférhető. Jelen

írásban kísérletet teszek arra, hogy bemutassam a tizenkét lépéses program ciklikus természetét, amelynek életvitelszerű használata gyakorlóját a szermentes szárazságból a józanodó alkoholista állapotába emeli. Tanúi lehetünk a fokozatosan elmélyülő önismereti munkának, amelynek eredményei az egyre szélesebb körben gyógyuló kapcsolatokban mutatkoznak meg. A kommunikáció változásában a dialógus és a parrhészia eszközei nyújtják a leghatékonyabb segítséget. A lépések további spirális jellege a három ima összehasonlítása során is megfigyelhető.

Módszertani megjegyzés

A tanulmány fő üzenetét alátámasztó és illusztráló kompozit eset, Kata története többek sajátélményét sűríti, a szerző autoetnográfiai, saját tapasztalatokra és élményekre támaszkodó reflexióval kiegészítve. Mind a kompozit esetalkotás, mind pedig az autoetnográfia a kvalitatív kutatás elfogadott módszertani gyakorlata (Békési & Kassai, 2022; Sandelowski, 2021).

A történetvezetés során jól kirajzolódnak a van Genneep (2025) által részletezett átmeneti rítusok fázisai. A szeparáció időszakának tekinthetjük, amikor az új tag az Anonim Alkoholisták közösségébe érkezik: szimbolikusan ekkor kezd eltávolodni korábbi kulturális-társadalmi szerepétől. Ezt követi a liminalitás időszaka, amelyben a résztvevő a tizenkét lépéses utat járja végig: közben egy átmeneti térben halad át, ahol a régi mintái már nem érvényesek, de az újak még nem alakultak ki. A harmadik szakaszban, a reintegráció során a rítust végigjáró személy stabillá válik, és tisztában van az új szereppel járó kötelezettségeivel. Különösen a második szakasz, a liminalitás (Turner, 2002) állapota lesz hangsúlyos a lépések során, mivel ennek átélése elengedhetetlen előfeltétele egy új felépülő identitás megszületéséhez. A küszöbön átkelést segíti a szponzor, aki korábban szintén végigjárta az átmeneti rítus mindhárom szakaszát, és saját tapasztalatainak birtokában biztonsággal kíséri pártfogoltját.

„A krízis egyik legfontosabb sajátossága, hogy nem „gyógyítható” valamilyen eredeti állapot helyreállításával, hanem a megoldás egy új típusú tudás, új identitáselemek integrálásától függ.” – írja B. Erdős (2006, p. 62) *A nyelvben élő kapcsolat* című könyvében.

Kata illusztrációként szolgáló története jól szemlélteti a fenti gondolat igazságát, miközben láthatjuk, hogy mekkora átalakulási lehetőséggel bír a dialogikus kapcsolat a szponzorálási munka során. Végigkövethetjük, ahogyan új készségek alakulnak ki és épülnek be a második, formálódó identitásba. *„Válj taníthatóvá!”* – üzeni az AA, és mi ennek a tanulási folyamatnak lehetünk a tanúi.

Kata története

Az AA-szleng „utcai harcos”-nak nevezi azon tagjait, akik terápiás múlt nélkül lépnek be a programba, és pusztán az Anonim Alkoholisták segítségével kezdik el felépülési útjukat. Kata ugyanolyan szorongó, hallgató, tömondatokban kommunikáló belépő volt a közösségben, mint oly sok újonnan érkező. Az első gyűléslátogatása után újra és újra elmondta, hogy mekkora hatást gyakorolt rá az aznapi szpíker, aki kíméletlen őszinteséggel boncolgatta saját jellemhibáit hallgatósága előtt. *Még soha senkit nem hallott így beszélni.* A csoporttagok tökéletesen meg tudták fogalmazni azt a lelkiállapotot, amelyben ő maga is volt, csak neki még nem voltak hozzá szavai: *„Élni már nem tudtam, meghalni nem mertem, ekkor jöttem be a programba”.* – hangzott el a gyűlésen. A sokéves józansági tapasztalattal rendelkező AA-tagok közül többen hangsúlyozták, hogy ők maguk is a közösségben tanultak meg saját érzéseiket kifejezve

beszélni. Ebben az időszakban az átmeneti rituálék leválasztó szakaszában találjuk magunkat: abbamarad az alkoholfogyasztás, megszilárdul a közösséghez való csatlakozás. A korábbi identitáselemek elhagyásában segítséget nyújtanak az idősebb társak útmutatásai, akik tanításaikban a küszöbterben megfigyelhető jellegzetességek felé terelik az újonnan belépő figyelmét: ilyen az anonimitás fontossága, a különlegesség érzésének elhagyása, vagyis az AA egyik alapelve, ami többféle formában megfogalmazódik: „egy vagy közülünk”, „itt mindenki egyenlő”, „az azonosságokra figyeljünk, ne a különbségekre!”

A rendszeres gyűléslátogatás eredményeképpen Katában felébredt az ivás abbahagyásának vágya, ami a közösség egyik hagyománya szerint a tagság egyetlen feltétele. Az első hónapok a „*Tégy úgy, mintha...*” szlogen engedelmességének jegyében teltek. Girard (1977) mimetikus vágyelmélete szerint a vágy utánzásos természetű, és Kata esetében jól látható a döntés, hogy az Anonim Alkoholisták vágyait szeretné követni. Eléri a szárazság állapotát, azaz megszerzi az első 24 órás érmét, rendszeresen bemondja józan napjai számát, elköteleződik a „90 nap – 90 gyűlés” teljesítése mellett. Erre az időszakra tehető a parrhészia első nagy aktusa, a „*Kata vagyok, alkoholista.*” belső igazság kimondása, amelyet egy katartikusan felszabadító pillanatként jellemez.

A gyűléseken elér hozzá a közösség tapasztalata, hogy a szárazságot (azaz a teljesség felé vezető józan élet helyetti örömtelen absztinenciát) egy szponzorral végzett közös munka elkezdésével hagyhatja maga mögött. A tizenkét lépés programjának tényleges megkezdése pedig megszabadíthatja a még aktív alkoholista működésére jellemző karakterjegyeiktől (Madácsy, 2025).

Kata féléves absztinenciával kezd neki a tizenkét lépésnek. Az első három lépés, amelyet az AA-ban az *erőgyűjtés állomásának* is neveznek, a liminalitás állapotába vezeti át gyakorlóját: abba a küszöbhelyzetbe, ahol a régi életformát már maga mögött hagyta, de az új készségekkel még nem rendelkezik. Az írásbeli feladatokban korábbi élethelyzeteket kell feltárnia, amikor váratlanul, szinte csodával határos módon menekült meg különböző nehéz szituációkból. Ilyen és ehhez hasonló élményekből egy aktív szerhasználó bőséggel tud meríteni: a gyerekkori vízbeesésen át az alkoholittas állapotban történt baleseteket beleértve számos eset gyűlt össze nála is. Ebben a szakaszban készül el az első érzelmi önéletrajz, az a narratíva, amely a tizenkét lépés megtétele végére jelentős átalakuláson megy keresztül.

A második lépésben a Felsőbb Erő megfogalmazása a házi feladat. Ez lehetne akár maga az AA-csoport is, de Kata esetében egy olyan isteni erő megnevezése születik meg, aki energiaként, belső hangként, emberi kapcsolatok és szimbólumok hálójaként jelöli ki számára az utat.

A liminalitás transzcendenciája egy közös rítusban teljesedik ki, a harmadik lépés imájában, ekkor ugyanis az irányítás felajánlás formájában átadódik a Felsőbb Erőnek. Amikor a szponzor és szponzorált közösen térden állva elmondják ezt az imát, az esemény szimbolikus párhuzamba állítható azzal, amit van Gennep (2025) *rites de passage*-ként, azaz átmeneti rítusként írt le.

A negyedik lépés, az *önvizsgálat* nehézségei gyakori témát adnak az AA-gyűlések felszólalóinak. Vannak tagok, akik évekig dolgoznak ezen a lépésen, mások pedig el sem jutnak a befejezéséig. Nem véletlenül, hisz a negyedik lépés az első valódi szembenézés azzal a működéssel, amelynek a végállomása az Anonim Alkoholisták közösségéhez vezetett.

Az önvizsgálat iránytűjét a *hét főbűn* alkotja, Kata ezek mentén tekinti át élettörténetét a legkorábbi emlékektől a jelen időszakáig. Erkölcsi leltárát a harag, a félelem, a szexualitás és az anyagi felelősség témái köré szervezve készíti el. Az átláthatóság érdekében minden

élethelyzetet külön sorban rögzít. A szponzorral közös vizsgálódást követően minden egyes esetről megnevezte saját jellemhibáit, mint az adott szituációra adott válaszreakciókat.

A negyedik lépés kapcsán szükséges kitérni a dialógus kérdéseire is. A dialógus, a konstruktív változásokat elősegítő, egymásra érzékeny beszélgetés, megtörténhet csoportban, párban vagy egyénileg is (Bahtyin 1986; Bohm, 2010). A negyedik lépés ennek a szellemiségnek a jegyében bontakozik ki: az elbeszélő saját történetének alakítója és szereplője is egyszerre. A józanodás a legnagyobb érték, így a történet szerzői minősége (Bahtyin, 2004) kerül előtérbe: olyan erőforrások mozgósításának képessége válik elsődlegessé, amelyek a változás célja felé irányítják a beszélő életét. A változás egyedül nem történhet meg, csakis egy másik emberrel való kapcsolat tükrében, aki jelen esetben a szponzor. A józanságban idősebb társ saját életéből hozott példákkal segíti Katát, hogy hozzáférjen életének legfájóbb eseményeihez. A negyedik lépésben a bahtyini értelemben vett polifónia, a bennünk élő sokszólamúság különösen dominánssá válik. Ezekben a hónapokban a korábban elnémított hangok kerülnek meghallgatásra: a harag, a félelem, a szexualitás szólamai. Mindegyik hang érvényes, mindegyiknek helye van a történetben, és együttesen egy koherens, feltárt élettörténetet rajzolnak ki. Kata az önismereti munka segítségével mélyebb önreflexióra lesz képes, és korábbi látens narratívája fokozatosan teljesebbé válik. A több hónapos munkát követően rangsorba állítja jellemhibáit, majd ezek tükrében meghatározza korábbi működését.

Az ötödik lépés a szponzor–szponzorált közötti kapcsolat leginkább bensőséges mozzanata. Ezt a több órán át tartó gyónási folyamatot a parrhészia csúcspontjának is nevezhetjük. Körültekintő felkészülést követően egy biztonságot teremtő közegben kerül rá sor. Kata egyes szám első személyben, a korábban megismert jellembeli működések mentén meséli el élettörténetét szponzorának. Ez lesz az eddigi legteljesebben feltárt narratíva. A parrhészia merész, hiszen a felépülő kockázatot vállal azzal, hogy egy másik ember előtt feltárja legnagyobb hibáit és gyengeségeit. A belső igazság megismerhetővé válik: a beszédaktus során mindaz, ami még titok volt, most kimondásra kerül. A korábban el nem mondott történet transzformatív erővel bír, hatására gyógyulási folyamatok indulnak el. Vajon mennyire fontos, hogy az ötödik lépés során semmi titok ne maradjon? Idősebb társak elbeszéléseiben hallható, hogy egy apró titok visszatartása is elég ahhoz, hogy visszaesést okozzon. Az ötödik lépésben mintegy lemeztelenedik a lélek, és a küszöböt turneri (2002) értelemben csak így, a teljes kitárulkozás állapotában lehet átlépni. Kata felépülési történetének idővonalán ez a teljes kiüresedés, a tabula rasa pillanata.

A hatodik lépés kihívásai a józanodás igazi színterébe, a való világba vezetnek. A valóság részét képezik immár a negyedikben megismert jellemhibák, amelyekkel élethosszig tartó teendő várható. Katában megszületik a vágy, hogy a korábbi jellemhibák ellentétes pólusán szereplő tulajdonságok birtokosa legyen. „Úgy gyógyul [...], hogy közben mélyrehatóan változik, új módon tanul meg alkalmazkodni” (B. Erdős, 2006, p. 148). Például azt, amit korábban gyávaságból elkerült, most hasonló élethelyzetben a bátorság próbatételeként éli meg. Elfogadja a világban betöltött szerepét: élete végéig alkoholista marad, célja a további belső erőforrások mozgósítása, és a folyamatot támogató társas és környezeti tartalmak, a felépülési tőke (Nagy, 2018) gyarapítása.

A hetedik lépés imájában Kata megerősíti elköteleződését a Felsőbb Erő felé. Az ima ezúttal egy *felnőtt* ember dialógusa az isteni (spirituális) minőséggel. Döntésében alázatosan elismeri, hogy a változás a spirituális kapcsolat nélkül nem valósulhat meg. Csürke (2009) írásában kitér arra, hogy a dialógus kutatásának hátterében gyakran a transzcendencia kérdéskörét járják körül.

A nyolcadik lépésben immár sokadszorra kerül elő a negyedik lépés haraglistája, ám ezúttal az itt felsorolt személyekkel szembeni új attitűd kialakítása lesz a cél. A szponzor és szponzorált a megbocsátás témáján dolgozik. A felépülő új perspektívából néz szembe a múltbéli bántásokkal és sérelmekkel, miközben átéli a büntudat nehéz érzését anélkül, hogy elmenekülne belőle. Katának, ahogyan oly sok felépülő társának, az önmagával szembeni megbocsátás elsődleges fontosságú lesz, mielőtt a további kapcsolatok rendezésébe kezdene.

A kilencedik lépés meghatározó kérdése, hogy kikkel van a legfontosabb teendő? Kata a negyedik lépés haraglistáján szereplő nevek felé újfajta nyitottsággal közeledik. A parrhészia új szintre lép azáltal, hogy a korábban elhallgatásokkal terhelt kapcsolataiban is lehetőség nyílik őszintén beszélni. Mindeközben az átmeneti rítus újabb szakaszába kapcsolódunk be, belépünk annak harmadik, beépítési fázisába.

A tizedik lépésben a felépülő a dialóguson keresztül visszatér önmagához: önnön belső hangjaira reflektál az esti leltár során. A tizenegyedik lépés imája ezzel szemben már mások segítségét tartja szem előtt. A tizenkettedik lépés üzenetátadására analógiaként is tekinthetünk: Kata egyszerre tér vissza a kezdetekhez, és haladja meg önmagát. Miközben dialogikus kapcsolatot létesít és parrhésziát gyakorol, egyben kockázatot vállal, hogy saját tapasztalatát hozzáférhetővé teszi mások számára. Az üzenetátadással, miként egy AA-szlogen fogalmaz, „*Minden nap, szerte a nagyvilágban elkezdődik a gyógyulás, amikor az egyik alkoholista beszél a másik alkoholistával, és megosztják erejüket és reményüket.*”

A harmadik lépés során még egy eszköztelen gyermek imáját halljuk, aki teljes bizalommal átruhazza élete irányítását a magasabb hatalomra. A hetedik lépésben, a felnövés során már vannak eszközei, de tisztában van a saját korlátaival: együttműködést és kiegészítést kér a Felsőbb Erőtől. A tizenegyedik lépésben Kata már tudja, hogy értékes, és ez a tapasztalás számára belső bizonyossággá érik: arra kéri a Felsőbb Erőt, hogy ebből a tudásból másoknak is adhasson.

A közösségen belül *életprogramnak* is nevezik a tizenkét lépést. Nem egy lezárt folyamatról van szó (Madácsy, 2025), hiszen egyes lépések folyamatos, életvitelszerű gyakorlást kívánnak meg. A kilencedik lépés jóvátételi listáján szereplő személyekkel a kapcsolat rendezésére nincs kijelölt határidő. Adódhat olyan élethelyzet, ahol a negyedik lépésben feltárt egyik jellemhiba újból keresi a kitörési lehetőségeit, ami által a hatodikkal való munka ismét aktuálissá válik. Michel Foucault szerint a spiritualitás annyit jelent, mint törődni önmagunkkal (Foucault, 1995; Kelemen, 2005), és ez a felfogás párhuzamba állítható az AA azon tanításával, amely szerint érdemes „*élni a lépéseket*” életünk minden megnyilvánulásában.

Irodalom

- Alcoholics Anonymous. (1994). *Eljutottunk a hitre*. Alcoholics Anonymous World Services, Inc.
- Alcoholics Anonymous. (2008). *Napi elmélkedések*. Alcoholics Anonymous World Services, Inc.
- Alcoholics Anonymous. (2011). *Tizenkét lépés és tizenkét hagyomány*. Alcoholics Anonymous World Services, Inc.
- Alcoholics Anonymous. (2020). *A „Nagykönyv”: Az Anonim Alkoholisták alapvető könyve*. Alcoholics Anonymous World Services, Inc.
- Alcoholics Anonymous. (1995). *Józan élet*. Alcoholics Anonymous World Services, Inc.
- Bahtyin, M. M. (1986). *A beszéd és a valóság*. Gondolat Kiadó.
- Bahtyin, M. M. (2004). *A szerző és a hős*. Gond-Cura Alapítvány.
- B. Erdős, M. (2006). *A nyelvben élő kapcsolat*. Typotex Kiadó.

- B. Erdős, M., & Kelemen, G. (2005, November 24–25). *A józan beszéd kód* [Konferenciapozster]. A Magyar Kommunikációtudományi Társaság Konferenciája, Budapest.
[http://www.communicatio.hu/mktt/dokumentumok/konferenciak/2005/posztterek/berdosm_kel
emeng.htm](http://www.communicatio.hu/mktt/dokumentumok/konferenciak/2005/posztterek/berdosm_kel
emeng.htm)
- Békési, T., & Kassai, S. (2022). Lehet-e „véletlenül” segítőnek lenni? Autoetnográfiai elemzés szenvedélybeteg szülők gyermekének segítővé válási folyamatáról. *Szociális Szemle*, 15(2), 35–52.
- Bohm, D. (2010). *A dialógusról*. SoL Intézet. (Eredeti mű megjelenése: 1995)
- Csürke, J. (2009). A lélektani krízis az egzisztencialista filozófia és pszichoterápia nézőpontjából. In J. Csürke, V. Vörös, P. Osváth, & A. Árkovits (Eds.), *Mindennapi kríziseink* (pp. 29–46). Oriold és Társai Kiadó.
- Foucault, M. (1995). *Az igazság bátorsága*. Atlantisz Kiadó.
- Gennep, A. van. (2025). *Átmeneti rítusok*. L'Harmattan Kiadó. (Eredeti mű megjelenése: 1909)
- Girard, R. (1977). *Violence and the sacred*. Johns Hopkins University Press.
- Hamvas, B. (2015). *Scientia sacra*. Medio Kiadó.
- James, W. (2009). *The varieties of religious experience: A study in human nature*. eBooks@Adelaide.
<http://ebooks.adelaide.edu.au/j/james/william/varieties/complete.html> (Original work published 1902)
- Kelemen, G. (2005). Foucault és a spiritualitás. *Szociológiai Szemle*, 15(3), 101–107.
- Madácsy, J. (2025). *A mélypont ünnepélye: Az Anonim Alkoholisták Közössége Magyarországon*. L'Harmattan Kiadó. <https://doi.org/10.56037/978-963-646-397-7>
- Nagy, Zs. (2018). *Az üveghegyen túl*. L'Harmattan Kiadó.
- Sandelowski, M. (2021). What's in a name? Qualitative description revisited. *International Journal of Qualitative Methods*, 20, 1–8. <https://doi.org/10.1177/1609406921995306>
- Turner, V. (2002). *Liminalitás és communitas*. Osiris Kiadó.